

De verbindende kracht van de democratische rechtsstaat

Slotbeschouwing door Ernst Hirsch Ballin

Wat mij in de bijna 35 jaren van gesprekken en samenwerking met Ruud Lubbers altijd heeft gestimuleerd is dat hij zolang hij kon, *vooruit* bleef kijken, ver vooruit, verder in elk geval dan in een steeds meer op korte-termijneffecten en afrekeningen gefixeerd politiek klimaat. Voorafgaand aan de verkiezingen van 1989 schreef Ruud Lubbers In De Telegraaf: “Wat ook pas de laatste jaren veel duidelijker werd, is dat onze milieuproblematiek in feite een wereldwijd probleem is. Vandaag de dag weten we van de ozonlaag en het broeikas-effect. We zijn ons ervan bewust geworden dat iedereen op moeder aarde in hetzelfde schuitje zit.” (R. F. M. Lubbers, *Samen onderweg: Over democratie, christendom & samenleving, economie en internationale vraagstukken*, samengesteld door Arendo Joustra en Erik van Venetië, Het Spectrum 1991, p. 88). De vraag kan en moet worden gesteld of hij en wij scherp genoeg zijn geweest in het verbinden van consequenties aan zulke inzichten. In mijn pas verschenen boek over het *Waakzaam burgerschap: Vertrouwen in democratie en rechtsstaat herwinnen* (Querido 2022) ben ik die vraag niet uit de weg gegaan. Vanaf de zijlijn commentaar leveren zonder aan de politiek deel te nemen laat op zijn best een goed gevoel achter bij degenen die erin hebben berust dat er toch geen verandering komt. De ervaring leert dat een revolutie ontketenen omwille van een ernstig probleem, meer stuk maakt dan ze tot stand brengt. Waakzaamheid vereist het vermogen om zwakke signalen op te vangen, scheefgroei te onderkennen en daarnaar te handelen.

Als we dan zeggen dat politiek nu eenmaal niet meer kan zijn dan de kunst van het mogelijke, zijn we dan werkelijk waakzaam genoeg, of maken we ons zelf wijs dat de tekortkomingen aan “de omstandigheden”, of aan anderen moeten worden toegeschreven? Moet politiek niet veel meer worden opgevat als de kunst van het mogelijk maken? Met die vraag zijn we volop geconfronteerd door de crisisverschijnselen waarin het neoliberale model van politieke economie zijn glans heeft verloren, al is het nog lang niet uitgewerkt: de bankencrisis, de crisis van de volkshuisvesting, de verharding in de sociale politiek met gevolgen zoals de toeslagen-crisis, de fossiele crisis die zich zowel in de internationale verhoudingen als in de klimaatverandering manifesteert.

Dat zijn de realiteiten die we onder ogen zien in dit symposium dat de naam en nalatenschap van Ruud Lubbers verbindt met de vraag hoe het komt dat we de verbindende kracht van de democratische rechtsstaat uit het zicht dreigen te verliezen, aldus de aankondiging. Dat we het moeten hebben van een ‘consensusdemocratie’, is een sympathiek standpunt, maar niet scherp genoeg. Laat ik in dit verband nog even de aandacht vestigen op het aan Ruud Lubbers toegeschreven talent om compromissen te vinden. Ik denk niet dat hem daarmee helemaal recht wordt gedaan. Ruud Lubbers was geen honingzoete verbinder. Ook wie in de regering zit, moet controverses aandurven, ‘schuren’, zei Tom van der Meer zojuist. Een compromis is immers alleen deugdelijk als het een stap is in de goede richting, niet als alibi voor een stap in de verkeerde richting. Dus geen compromissen omwille van macht die eigenlijk toegedekte onmacht is.

Ten tijde van Ruuds politiek leiderschap maakte het concept van de 'verantwoordelijke samenleving' opgang binnen en buiten het CDA. Zulke concepten hebben altijd een zekere breedte. Ze moeten immers nog worden uitgewerkt. Dit concept van de verantwoordelijke samenleving was echter bovenmatig polyinterpretabel: het bleek te kunnen worden opgevat als tegenwicht van het neoliberale model, maar ook als ideologische rechtvaardiging van privatisering en deregulering. Bram Mellink en Merijn Oudenampsen hebben in hun recente boek *Neoliberalisme: Een Nederlandse geschiedenis* (Boom 2022) beschreven hoe dit politiek-economische model greep kreeg op partijen waarvan een kritischer houding verwacht had kunnen worden.

In zo een krachtenveld komt het aan op beginselen en visies op de toekomst van de samenleving. De bron waaruit Ruud Lubbers putte, was de katholieke sociale leer; dat was een van de dingen die ons verbond. Sleutelbegrippen daarin zijn solidariteit en subsidiariteit. Voor Ruud Lubbers was dit de reden om in 1989 na de jaren van ingrijpende bezuinigingen door zijn eerste twee kabinetten in te zetten op een koerscorrectie, samen met de PvdA: onder het motto van 'sociale vernieuwing', die ook een vernieuwing van de democratische rechtsstaat mogelijk moet maken, zoals Ruud in zijn bekende Nijmeegse rede, aangehaald door Jan Schinkelshoek, in 1990 betoogde. Zijn zoeken naar evenwicht met coalitiepartners was een doordachte manier om als christendemocraten onszelf te blijven en dezelfde mogelijkheid ook aan nadere politieke partijen te gunnen. Maar onder invloed van verharding in de politieke economie en bewegingen zoals het al door Hanke Bruins Slot genoemde *New Public Management* raakte de solidariteit niet lang daarna op de achtergrond, en van het subsidiariteitsprincipe werd maar één kant voor velen gretig omhelsd, namelijk die van de begrenzing van de overheidshandelen, niet die van de verplichting tot handelen als mensen tekortkomen zonder publieke zorg. Die eenzijdige, slechts op beperking van publiek taken gerichte opvatting van subsidiariteit werd ook in de Europese politiek begin jaren negentig omhelsd. In een in allerlei opzichten diverse samenleving kan de door Tom van der Meer genoemde culturele dimensie van de politiek alleen maar een aanvaardbare inhoud krijgen als gezamenlijk ethos dat de democratische en sociale rechtsstaat draagt.

Vandaar dat we dit symposium over de verbindende kracht van de democratische rechtsstaat beter niet kunnen verlaten met het gevoel dat we onszelf in roerige tijden met mooie woorden over verbinding kunnen geruststellen. Verbinding tussen mensen met verschillende levensgeschiedenissen, economische, sociale en educatieve startposities is er niet vanzelf. Er is meer vereist dan wat de uitnodiging omschrijft als 'democratisch burgerschap dat gericht is op gelijkwaardigheid en samenwerking.' Diepe ongelijkheid staat in de weg aan gelijkwaardigheid; samenwerking vereist niet alleen wederzijds respect maar ook wederzijdse erkenning van noden, inclusief de risico's voor komende generaties.

De vraag waarmee we dit symposium moeten afsluiten is, of het ons heeft gestimuleerd zelf verder vooruit te kijken. Een 'consensusdemocratie' is niet vanzelf waardevol. Ze is geen doel, maar een middel, zei Tom van der Meer zonet. Zo zie ik dat ook: een consensusdemocratie kan alleen dan duurzaam een rechtsstaat verzekeren, als er een democratische consensus is over het belang en de waarde daarvan. Ze moet worden gedragen door solidariteit, het vermogen om hier en elders onszelf in anderen te herkennen. Dat laat zich niet afgrenzen, zoals de WRR

in zijn rapport *Veiligheid in een wereld van verbindingen* in 2017 duidelijk maakte. Nationale veiligheid kan niet meer worden verzekerd door verschansing achter een verdedigingslinie, maar vereist ook *human security* in de omgeving - en precies daaraan schort het in Rusland en in veel landen in het Nabije Oosten. Dat raakt onze veiligheid, maar in een eenzijdige gerichtheid op economische relatie met Rusland is dat uit het oog verloren. Net als de mensen die nu onder een gruwelijke oorlog leiden en toch hoop willen houden op een betere toekomst, moeten wij het existentiële belang daarvan begrijpen, en waakzaam zijn.